

**ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК-ДОВІДНИК
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ
ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ВІТЧИЗНЯНИХ СТУДЕНТІВ
ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ**

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
Харківський національний медичний університет

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК-ДОВІДНИК
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ
ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ВІТЧИЗНЯНИХ СТУДЕНТІВ
ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Затверджено
Вченою радою ХНМУ.
Протокол № 11 від 19.12.2019.

ХАРКІВ
ХНМУ
2020

Тлумачний словник-довідник історико-культурологічної термінології для підготовки вітчизняних студентів до семінарських занять / упоряд. О. В. Чернуха, В. А. Альков, І. Ю. Робак. – Харків : ХНМУ, 2020. – 32 с.

Упорядники О. В. Чернуха
 В. А. Альков
 І. Ю. Робак

Тлумачний словник-довідник призначений для підготовки вітчизняних студентів усіх факультетів до семінарських занять або для самопідготовки з курсів "Історія України та української культури", "Історія культури та України", "Культурологія" та "Історія України". Адаптований словник-довідник створений для полегшення роботи студентів з історико-культурологічними термінами, застосовуваними в згаданих вище курсах, відповідно до навчальних робочих програм. Робота містить визначення найважливіших понять та значень, а також таблицю із дометричною системою мір та ваг. Словник може бути корисний студентам для більш ефективної підготовки до семінарських занять, для кращого розуміння вказаних курсів при самопідготовці, а також викладачам для підготовки лекцій.

А

- АВАНГАРД** (від фр. *avant* – попереду та *garde* – охорона) – одна зі світонастанов модернізму, скерована на руйнування традиційних художніх законів, форм. Місію авангарду можна визначити як піднесення статусу мистецтва у суспільній свідомості від споживницького рівня до буттєво-світоглядного, утвердження складності, багатоплановості мистецтва.
- АВТОХТОННЕ НАСЕЛЕННЯ** – населення, що історично виникло в даній місцевості або на місці знаходження сучасної національної держави, корінний народ.
- АКМЕЇЗМ** – художній стиль, протилежність символізму. Акмеїсти проголосили матеріальність, предметність тематики і образів, точність слова.
- АКТ ЗЛУКИ** (соборності) – договір про об'єднання Української Народної Республіки (УНР) і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) в єдину державу від 22 січня 1919 р.
- АНІМІЗМ** (від лат. *anima* – душа) – це примітивна форма релігії, віра в існування душ і духів, які в релігійній свідомості керують всіма предметами і явищами матеріального світу, включаючи й людину. Духи завжди наділяються свідомістю, волею та іншими людськими якостями.
- АНТАНТА** (франц. *entente cordiale* – сердечна згода) – союз Великобританії, Франції та Росії; оформився у 1904–1907 рр. та об'єднав в ході Першої світової війни (1914–1918 рр.) проти коаліції Центральних держав понад 20 держав (серед них США, Японія, Італія).
- АНТИГІТЛЕРІВСЬКА КОАЛІЦІЯ** – союз держав, які боролися у Другій світовій війні проти агресивного блоку Німеччини, Італії, Японії та їхніх сателітів. Основним ядром антигітлерівської коаліції були СРСР, США і Великобританія.
- АНТИНОРМАНСЬКА ТЕОРІЯ** – теорія виникнення держави у східних слов'ян. Антинорманісти заперечують головну роль варягів у становленні давньоруської держави. Засновниками цієї теорії є видатний російський учений М. Ломоносов та історик В. Татищев.
- АНТИ** (грец. *anta*) – назва східнослов'янських племен в IV–VII ст., що застосовувалася візантійськими письменниками VI–VII ст.
- АРТЕФАКТ** (від латинського *arte* – штучно і *factus* – зроблений) – продукти та результати людської діяльності, штучно створені людиною предмети і явища. У *культурологію* це поняття прийшло з *археології*, де використовувалося для розрізнення природних і штучних об'єктів.

АРХЕОЛОГІЯ (від грец. *archaios* – древній і *logos* – вчення) – це наука, що вивчає минуле людства, особливо його доісторичний період за предметами матеріальної *культури*.

АСКЕТ – релігійний подвижник, пустельник, який умертвляє свою плоть шляхом всіляких поневірянь заради духовного піднесення; моральний ідеал Середньовіччя.

АСИМІЛЯЦІЯ (від лат. *assimilatio* – наслідування, уподібнення, подібність) – часткова або повна втрата *культури* на користь іншої, зазвичай домінуючої культури, включаючи й зміну етнічної ідентичності.

Б

БАРОКО (італ. *Barocco*, буквально – вигадливий, дивний) – один з головних стилів у європейській архітектурі та мистецтві кінця XVI – середини XVIII ст. Для мистецтва *бароко* характерні грандіозність, пишність і динаміка, патетична піднесеність, інтенсивність почуттів, пристрась до ефектних видовищ, поєднання ілюзорного і реального, велика контрастність матеріалів і фактур, світла та тіні. У першій половині XVIII ст. *бароко* еволюціонує до граціозної легкості стилю *рококо*.

БОЯРИ – на Русі IX–XVII ст. становя група феодалів. У Давньоруській державі – нащадки родоплемінної знаті, старші дружинники, *васали* і члени князівської думи, великі землевласники. Мали своїх *васалів*, імунітет і право на перехід до інших князів. У період роздробленості Русі – найбагатші і найвпливовіші землевласники, суперники князівської влади.

БРОНЗОВИЙ ВІК – історичний період, який змінив *Енеоліт* і характеризувався поширенням металургії бронзи, бронзових знарядь та зброї в кін. IV – на поч. I тис. до н. е. (в окремих регіонах пізніше). У *Бронзовому віці* з'явилися кочове скотарство і поливне землеробство, писемність, рабовласництво (Близький Схід, Китай, Південна Америка та ін.).

БУРЛЕСК (від середньов. лат. *burra* – жарт) – уявлення чогось серйозного, великого чи сильного в смішному вигляді.

БИЛИНА – жанр усної народної творчості; руська народна епічна пісня героїко-патріотичного змісту. Оповідає про подвиги богатирів і відображає життя Стародавньої Русі IX–XIII ст.

В

ВАРЯГИ (від давньоскандинавського *vaeringjar*) – збірне позначення скандинавів у давньоруських джерелах. Також відомі як вікінги та нормани.

ВАСАЛ – землевласник-феодал, залежний від феодала-сюзерена в середньовічній Західній Європі.

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ – титул голови Давньоруської держави (київський великий князь) з X ст. З XII ст. великими князями називають себе володарі найбільших князівств.

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ – держава на території сучасних Литви, Білорусії, України, Росії (XIII–XVI ст.). Столиці – Тракай, Вільно (Вільнюс). Утворено князем Миндовгом, який об'єднав литовські землі. Боролося з експансією хрестоносців. У XIV ст. Гедимін, Ольгерд і Кейстут приєднали до *Великого князівства Литовського* Мінське, Київське та інші князівства, Чернігівську, Сіверську й інші землі. Кревська унія 1385 р. закріпила династичний союз між *Великим князівством Литовським* і Польщею. Владислав II Ягелло (Ягайло) прийняв католицизм і став королем польсько-литовської держави. За Люблінською унією 1569 р. Велике князівство Литовське і Польща утворили єдину державу – *Річ Посполиту*.

ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ – умовна назва сукупності етнічних переміщень в Європі IV–VII ст., головним чином зі Сходу на територію Римської імперії.

ВЕРТЕП – український народний ляльковий театр. Набув поширення в XVII–XIX ст. Вистави *вертепу* за традицією влаштовувалися на Різдво. У верхньому ярусі 2-ярусного ящика розігрувалися епізоди з Євангелія (різдвяна драма), в нижньому – інтермедії. Дія супроводжувалася музикою, в тому числі різдвяними піснями.

"ВІДЛИГА" – поширене позначення змін у соціальному і культурному житті СРСР, що намітилися після смерті Й. В. Сталіна (1953). Термін походить від назви повісті І. Г. Еренбурга. Період "*Відлиги*" характеризувався пом'якшенням політичного режиму, початком процесу реабілітації жертв *репресій* 1930-х – початку 50-х рр., розширенням прав і свобод громадян, деяким ослабленням ідеологічного контролю в галузі культури та науки.

ВИЧЕ – народні збори на Русі в X – на початку XVI ст. Вирішувало питання війни і миру, закликало і виганяло князів, приймало закони, укладало договори з ін. землями і т. д.

"ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ" – внутрішня політика радянської влади, заснована на ліквідації товарно-грошових відносин і концентрації всіх ресурсів у руках більшовицької держави в умовах війни; передбачала введення продовольчої диктатури, подрозкладки, прямого продуктообміну між містом і селом; державного розподілу продуктів за класовою ознакою (карткова система); натура-

лізацію господарських відносин; загальну трудову повинність; зрівняльний принцип в оплаті праці.

ВОТЧИНА – родовий маєток великого землевласника (*князя, боярина*) на Русі, що переходив від батька до сина.

Г

ГАЙДАМАКИ (від тур. *haydamak* – нападати) – учасники народно-визвольного антипольського руху на Правобережній Україні у XVIII ст.

ГАЛИЦКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО (Руське королівство) – давньоруське князівство, що об'єдналося за князя Романа Мстиславовича в 1199 р. території Галицького і Волинського князівств; найбільше на Русі. Столиця – Володимир, Галич, Холм, Львів. У 1230–50-х рр. за князя Данила Романовича включало також Київську, Турівську, Берестейську, Люблінську та інші землі. Воювало з Литвою, Польщею, Угорщиною. Підпало під монгольське розорення. Захоплено Великим князівством Литовським і Польщею в середині – 2-й половині XIV ст.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАРІАТ – уряд України в 1917–1918 рр. Першим головою *Генерального секретаріату* став В. Винниченко. Перший склад був сформований *Центральною радою* 15 (28) червня 1917 р.

ГЕНОЦИД (від грецького *genos* – рід, плем'я і латинського *caedo* – вбиваю) – дії, спрямовані на знищення (повністю або частково) цілих груп населення за расовими, національними, етнічними або релігійними ознаками.

ГЕТЬМАН (польське *hetman*, від німецького *hauptmann* – начальник) – 1) в Україні в XVI – 1-й половині XVII ст. голова *реєстрових козаків*, з 1648 р. правитель Гетьманщини і голова козацького війська. З 1657 р. існували гетьман Правобережної (до 1704 р.) і гетьман Лівобережної України. У 1764 р. титул гетьмана було скасовано, в 1918 р. тимчасово відновлено; 2) в Польщі в XV–XVI ст. – командувач найманими військами, в XVI–XVIII ст. – усією армією.

ГЕТЬМАНЩИНА – напівофіційна назва Лівобережної України з Києвом в складі Росії в 1667–1764 рр.; управлялася *гетьманом*; мала автономію.

ГЛАСНІСТЬ – складова *Перебудови*, проголошена у 1988 р. Мається на увазі відкрита і повна інформація про будь-яку діяльність та можливість широкого обговорення цієї інформації. Відразу ж в пресі з'явилося безліч публікацій на заборонені та напівзаборонені раніше теми.

ГОЛОДОМОР – голод в Україні, а також на Кубані, в Поволжі та Казахстані в 30-х роках ХХ ст.

ГОТИ (лат. *gothi*) – племена східних германців. На початку нової ери жили на південному узбережжі Балтійського моря і по нижній Віслі. У першій половині III ст. досягли Північного Причорномор'я. У 375 р. були розгромлені *гунами*.

ГОЕЛПРО – план, розроблений в 1920 р. Державною комісією з електрифікації Росії. Був розрахований на 10–15 років. Передбачав докорінну реконструкцію народного господарства на базі електрифікації. План був в основному виконаний до 1931 р.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА – стан незатихаючого, великомасштабного, запеклого протистояння між політичними, релігійними, етнічними або ідеологічними групами в межах однієї держави. Такі конфлікти можуть виникати з метою повалення уряду або відділення частини території.

ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ – процес заселення Північного Причорномор'я стародавніми греками, що почався в VII ст. до н. е. Вони заснували міста Істрію, Борисфеніду, Тиру, Ольвію, Херсонес, Каркінітиду, Пантікапей та ін. Ці міста-держави, а також Боспорське царство стали центрами ремесел і торгівлі. Знищені або сильно постраждали під час *Великого переселення народів* у IV ст.

ГРОМАДИ – ліберальні культурно-просвітницькі організації української інтелігенції 60-х рр. XIX – поч. XX ст. Видавали українську літературу, організовували недільні школи, збирали *фольклор* тощо. У 1876 р. заборонені царським урядом, існували нелегально. На початку XX ст. багато членів увійшли в українські націоналістичні партії.

ГУБЕРНІЯ – основна адміністративно-територіальна одиниця в Росії з 1708 р. ділилася на повіти. Деякі губернії об'єднувалися в генерал-губернаторства. До 1917 р. було 78 губерній, 25 з них відійшли до Польщі, Фінляндії, прибалтійських держав. У 1923–1929 рр. замість губерній створені краї та області.

ГУМАНІЗМ (лат. *humanus* – людський) – система світогляду, основу якого складає захист гідності та самоцінності особистості, її свобода і право на щастя.

ГУНИ (лат. *hunnī*) – кочовий народ, що склався у II–IV ст. в Приураллі з тюркомовних хунну. Розгромили в 375 р. *ромів* у Північному Причорномор'ї, підпорядкувавши велику частину остготів і змусивши вестготів відступити до Фракії.

Д

ДЕКАБРИСТИ – дворянські революціонери, які підняли в грудні 1825 р. повстання проти *самодержавства* і кріпосництва; головним чином офіцери, учасники Вітчизняної війни 1812 року і закордонних походів російської армії 1813–1815 рр. Перші організації в 1816–21 рр. – "Союз порятунку", "Союз благоденства", з 1821 р. – Південне товариство (1825 р. в нього влилося Товариство об'єднаних *слов'ян*) і Північне товариство.

ДЕМОКРАТІЯ (від грец. *demos* – народ, *kratos* – влада, правління) – політичний режим, за яким громадяни особисто або через обраних представників здійснюють право прийняття рішень. *Демократія* ґрунтується на визнанні народу джерелом влади і передбачає владу більшості, рівноправність громадян, верховенство закону, принцип поділу влади тощо.

ДЕСТАЛІНІЗАЦІЯ – процес дискредитації методів і особистого іміджу Йосипа Сталіна, відмова від політики, яка проводилася ним. *Десталінізація* розпочалася після XX з'їзду КПРС (1956 р.).

ДВОВЛАДДЯ – своєрідне і вкрай суперечливе переплетіння двох влад в Росії, що виникло після Лютневої буржуазно-демократичної революції в березні – на початку липня 1917 р.: влади буржуазії – *Тимчасового уряду* – і революційно-демократичної диктатури пролетаріату та селянства – Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів .

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО – спеціальна історична дисципліна про методи вивчення і використання *історичних джерел*. Безпосереднім предметом вивчення *джерелознавства* є *письмові джерела*.

ДІАСПОРА (грецьке *diáspora* – розсіяння) – постійне перебування (добровільне або вимушене) частини народу на території іншої держави (тобто поза країною походження народу).

ДИКЕ ПОЛЕ – історична назва південноруських і українських степів між Доном, верхньою Окою і лівими притоками Дніпра та Десни. Стихийно опановувалося в XVI–XVII ст. втікачами із селян і холопів, а також заселялося людьми служивими в умовах боротьби проти турецько-татарської експансії.

ДИРЕКТОРІЯ – форма організації верховної влади у вигляді особливої колегіальної форми управління; вищий орган державної влади відтвореної Української Народної Республіки (14.12.1918 – 10.11.1920).

ДИСИДЕНТИ (від лат. *dissidens* – незгодний) – назва учасників руху проти тоталітарного режиму в колишніх соціалістичних країнах з кінця 1950-х рр. Дисиденти в різних формах виступали за до-

тримання прав і свобод людини та громадянина, проти переслідування інакомислення, а також нерідко проти Радянської держави як такої.

ДОВГЕ ХІХ СТОЛІТТЯ (1789–1914) – доленосний для людства період, що тривав з початку Французької *революції* до початку першої в історії людства *світової війни*.

ДРУЖИНА – загін воїнів, які об'єднувалися навколо племінного вождя, а потім князя (короля) і складали привілейований прошарок суспільства. Дружинна військова організація характерна для періоду розкладання родового ладу і зародження держави.

ДУМА – ліро-епічна українська народна пісня історичного або побутового змісту. Виникла в козакому середовищі в XV–XVII ст. Виконувалася під акомпанемент кобзи або бандури.

Е

ЕКЛЕКТИЗМ (від грец. *eklektikys* – здатний вибирати, що вибирає) – поєднання різнорідних художніх елементів; зазвичай має місце в періоди занепаду мистецтва.

ЕКСПАНСІЯ (від лат. *expansio* – поширення) – розширення сфери панування, впливу, поширення будь-чого за початкові межі (територіальна, економічна, політична експансія).

ЕНЕОЛІТ – мідно-кам'яний вік, перехідний період від Кам'яного до *Бронзового віку* (III–IV тис. до н.е.). Переважають знаряддя з каменя, але з'являються й мідні.

ЕТНОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА – це інформація, зафіксована в різній формі в ході польових етнографічних експедицій та подальшої обробки, дані суміжних з *етнографією* наукових дисциплін, а також будь-яка інша інформація, яка використовується для вирішення завдань *етнографії*.

ЕТНОГРАФІЯ (від грец. *ethnos* – народ, і *grapho* – пишу) – наука, що вивчає *культуру* і побут народів світу, окремих племен або суспільств; в західноєвропейській та американській науках – складова частина антропології.

Є

ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ, Європейська інтеграція – 1. Процес взаємодії між соціальними і політичними інститутами держав Європи, що стимулює створення нової політичної системи (ЄС). Процес європейської інтеграції розглядається як ефективний спосіб уникнути війни між державами Європи і став відповіддю на військові потреби ХХ ст. 2. Складова української зовнішньої політики.

ЄС – Євросоюз, Європейський союз (англ. The European Union, EU) – об'єднання європейських держав з метою створення єдиного ринку, в рамках якого забезпечена повна свобода пересування товарів, послуг, капіталів і робочої сили, а також єдина грошова одиниця (зона "євро" існує для частини країн) і центрального банку. До 1992 р. – Європейське економічне співтовариство (створене в 1957 р.).

Ж

ЖАЛУВАНА ГРАМОТА ДВОРЯНСТВУ ("Грамота на права, вольності і переваги благородного російського дворянства") – законодавчий акт Катерини II від 21 квітня 1785 р., звід дворянських привілеїв. Відповідно до неї дворянству надавалися особливі істотні пільги в порівнянні з іншими станами. Грамота 1785 р. зводила докупи всі привілеї дворянства, дані йому до того часу і закріплювала його панівне становище в політиці та господарстві.

ЖДАНОВЩИНА – грубе і часто некомпетентне втручання влади в творчу діяльність, заборона елементарної свободи творчості, неповажне ставлення до творчої інтелігенції в кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. Це явище отримало назву за прізвиськом секретаря ЦК ВКП (б) по ідеології А. Жданова.

З

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ – організація колишніх запорозьких козаків в 1775–1828 рр. на території Османської імперії, в гирлі Дунаю, куди вони втекли після ліквідації Запорозької Січі. У 1806 і 1828 рр. велика частина *козаків* повернулася до Росії та склала Дунайське козацьке військо, а також Азовське козацьке військо.

ЗАЛІЗНИЙ ВІК – історичний період, що наступив з поширенням металургії заліза і виготовленням залізних знарядь та зброї. Змінив *Бронзовий вік* на початку I тис до н. е.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ (Низове Військо Запорозьке) – соціально-політична і військова організація українських *козаків* в XVI–XVIII ст. за дніпровськими порогами. Для захисту від нападів кримських татар вони будували невеликі дерев'яні укріплення – січі. Ліквідована в 1775 р.

"ЗАСТІЙ" – позначення періоду в історії *СРСР*, що охоплює приблизно два десятиліття (1960–1980-ті рр.). Характеризувався уповільненням темпів економічного зростання, соціальною стабільністю і відносно високим рівнем життя.

ЗВІРИНИЙ СТИЛЬ – умовне найменування широко розповсюдженого в древньому мистецтві стилю, відмінною рисою якого було зображення окремих тварин, частин їхніх тіл, а також складних композицій з декількох тварин. Виник серед племен в *Бронзового віку*, поширення набув у *Залізному віці*, особливо в мистецтві скіфів.

ЗОЛОТА ОРДА – монголо-татарська держава, заснована на поч. 40-х рр. XIII ст. ханом Батиєм. До складу Золотої Орди входили Західний Сибір, Північний Хорезм, Волзька Болгарія, Північний Кавказ, Крим, Дешт-і-Кипчак. Давньоруські князівства перебували від *Золотої Орди* у васальній залежності.

I

ІКОНОПИСЬ – писання ікон, вид живопису (головним чином середньовічного *православного*), релігійного за темою сюжетів, культурного за призначенням.

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ – ініційований партією більшовиків на чолі з Й. В. Сталіним процес створення сучасної промисловості (технічна модернізація) та індустріального суспільства. Поступова *індустріалізація* йшла в Україні з часів *промислового перевороту* XIX ст., але з усією гостротою ця проблема стала в СРСР в 1920-і рр. Курс на *індустріалізацію* узятий в 1925 р.

ІМПРЕСІОНІЗМ – напрям у мистецтві останньої третини XIX – початку XX ст., представники якого прагнули розробляти методи і прийоми, які дозволяли найбільш природно і живо відобразити реальний світ в його рухливості та мінливості, передати свої швидкоплинні враження. Основні методи: гротеск, гіпербола, гранично концентровані контрасти світла і тіні, різке просторове зміщення форми, яскраві кольори.

ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ – один з видів націоналізму. Відкидав як застарілі принципи гуманного лібералізму і закликав до швидких рішучих дій заради національних інтересів. Ідеологія українських націоналістів-прихильників *ОУН*, за якою українська нація була оголошена найвищою цінністю. Невід'ємною частиною ідеології було поняття "творче насильство ініціативної меншості як керівної сили". Властива була також радикальна ксенофобія.

ІСТОРІОГРАФІЯ – 1) історія історичної науки в цілому, а також сукупність досліджень, присвячених певній добі, темі, або сукупність історичних робіт, що володіють внутрішньою єдністю в ідейному або національному відношенні (напр., марксистська *історіографія*, французька *історіографія*); 2) галузь історичної науки, що вивчає її історію (накопичення історичних знань, тлумачення іс-

торичних явищ, зміна методологічних напрямів в історичній науці та ін.).

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА – це все, що безпосередньо відображає історичний процес і дає можливість вивчати минуле, тобто все, що раніше було створено людством і дійшло до наших днів у вигляді предметів матеріальної культури, пам'яток писемності та інших свідчень. *Історичні джерела* умовно діляться на кілька типів: *письмові* (наприклад, *літописи*, юридичні акти, періодичні видання, листування і т. ін.); *речові* (їх в основному вивчає *археологія*); *етнографічні* (дані про побут, звичаї); *лінгвістичні* (дані мови); усні (*билини*, казки, пісні, *думи*, прислів'я, приказки та інший *фольклор*); фото-, кіно-, відео-, фономатеріали і джерела на електронних носіях.

ІСТОРІЯ – наука, що вивчає минуле людського суспільства у всій його конкретності і різноманітті, яке пізнається з метою розуміння його сьогодення і перспектив у майбутньому. *Історія* як наука є складовою частиною групи суспільних наук.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ – дисципліна, що вивчає історичний розвиток людського суспільства на території сучасної України, починаючи від появи на ній першої людини близько 1 мільйона років тому і до наших днів.

К

КАНОН – 1) Правило церкви в тій чи іншій царині (богослужіння, обрядів, ієрархічних відносин і т. п.), затверджене верховною церковною інстанцією; 2) сукупність художніх прийомів або естетичних правил, які панують у ту чи іншу епоху, наприклад, романтики були руйнівниками класичного канону; 3) правила релігійного мистецтва в середні віки.

КАПІТАЛІЗМ (франц. *capitalisme*) – суспільно-економічна формація, при якій засоби виробництва є приватною власністю, виробництво має товарний характер, продукти доходять до споживача за посередництвом ринку у вигляді товару, а не безпосередньо; виробництво ведеться заради отримання прибутку за допомогою експлуатації робочої сили, і сама робоча сила також є товаром.

КИЇВСЬКА РУСЬ (самоназва – Русь) – Давньоруська держава IX – початку XII ст. у Східній Європі, що виникла в останній чверті IX ст. в результаті об'єднання під владою князів династії Рюриків двох головних центрів східних слов'ян – Новгорода і Києва, а також земель, розташованих уздовж шляху "з варяг у греки". У період свого розквіту Давньоруська держава охоплювала тери-

торію від Таманського півострова на півдні, Дністра і верхів'їв Вісли на заході, до верхів'їв Північної Двіни на півночі та Волги на сході.

КИММЕРІЙЦІ (грец. *kimmerioi*) – кочові імовірно індоіранські племена, що населяли північно-східне Причорномор'я в X–VII ст. до н. е. Назва дана древніми асирійцями. В археології причорноморсько-балканських країн назву "кіммерійці" пов'язують з культурою перехідної епохи від бронзи до заліза. Витіснені племенами скіфів.

КИРИЛИЦЯ – одна з двох (поряд з глаголицею) слов'янських абеток. Створена грецькими просвітителами Кирилом та Мефодієм на основі грецького письма в кінці IX – на початку X ст. з додаванням кількох літер. На Русі введена в X–XI ст. у зв'язку з християнізацією.

КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО – перша на території України таємна політична організація, що виникла на рубежі 1845–1846 рр. у Києві. Ідеалами суспільства були: ліквідація кріпосного права, скасування станових привілеїв, знищення національного гніту, створення великої слов'янської федеративної демократичної республіки зі столицею в Києві. У 1847 р. розгромлена.

КЛАСИЦИЗМ – художній стиль в європейському мистецтві XVII – початку XIX ст., однією з найважливіших рис якого було звернення до форм античного мистецтва як до ідеального естетичного еталону. Продовжував традиції епохи Ренесансу.

КНЯЗЬ – (жіночий рід – княгиня) – титул голови феодальної монархії або будь-якої іншої політичної системи (удільного князівства), великого посадовця чи вельможі у VIII – XX ст.

КОЗАК – член військово-землеробської громади вільних поселенців на околицях держави.

КОЗАЦЬКА СТАРШИНА – привілейована категорія посадових осіб у козацтві XVI–XVIII ст., що здійснювала військове і адміністративне управління. Включала отаманів, полковників, осавулів, сотників, хорунжих, суддів, писарів та ін.

КОЛІЇВЩИНА – селянсько-козацьке повстання на Правобережній Україні в 1768 р. проти кріпосницького і національного гніту. Найвищий підйом руху *гайдамаків*. Керівники – М. Залізняк, І. Гонта. Придушена польськими і царськими військами.

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ (від фр. *collaboration* – "співпраця") – усвідомлене, добровільне і умисне співробітництво з ворогом, в його інтересах і на шкоду своїй державі. Термін частіше застосовується в більш вузькому сенсі – як співпраця з окупантами.

- КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ сільського господарства – масове створення колективних господарств (колгоспів), здійснене в СРСР наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр., що супроводжувалося ліквідацією одноосібних господарств.
- КОЛЬОРОВІ РЕВОЛЮЦІЇ – збірне поняття, що застосовується для позначення так званих "ненасильницьких революцій", а також деяких широко відомих масових ненасильницьких акцій протесту.
- КОМУНІЗМ (від латин. *communis* – загальний) – суспільна формація, що йде на зміну капіталізму, яка ґрунтується на великому науково організованому суспільному виробництві, організованому розподілі і складається з двох фаз: 1) нижчої (*соціалізм*), за якої засоби виробництва вже є суспільною власністю, антагоністичні класи вже знищені, але зберігається ще держава, і кожен член суспільства отримує залежно від кількості та якості його праці; 2) вищої (повний комунізм), за якої відмирає держава і здійснюється принцип: "від кожного за здібностями, кожному за потребами".
- КОНСТИТУЦІЯ (від лат. *constitutio* – устрій) – основний закон держави, правовий акт, який проголошує та гарантує права і свободи людини та громадянина, визначає основи суспільного ладу, форму правління та територіального устрою, основи організації центральних і місцевих органів влади, їх компетенцію та взаємини, державну символіку і столицю.
- КОНСТРУКТИВІЗМ – напрям *авангарду*, що характеризується суворим геометризмом, лаконічними формами і монолітним зовнішнім виглядом.
- КРІПОСНЕ ПРАВО – форма залежності селян; прикріплення їх до землі і підпорядкування адміністративній та суддівській владі феодала.
- КУЛЬТУРА (від лат. *cultura* – обробіток, виховання, освіта, розвиток, шанування) – історично визначений рівень розвитку суспільства і людини, виражений в організації життя і діяльності людей, а також у створюваних ними матеріальних і духовних цінностях. У найширшому сенсі слова це все, що створено людським суспільством у матеріальній та духовній сферах.
- КУЛЬТУРНА РЕВОЛЮЦІЯ – процес революційного перетворення духовної сфери життя суспільства, утвердження соціалістичного типу духовного виробництва, створення соціалістичної *культури*, залучення трудящих до передових досягнень *культури*. *Культурна революція* спрямована на перетворення всіх трудящих у соціально активних учасників культурно-історичного процесу, на формування "нової людини".

КУЛЬТУРОЛОГІЯ – це наукова дисципліна гуманітарного профілю, яка описує, класифікує і пояснює явища культури. Визначення дослівно перекладається українською мовою як "наука про культуру".

Л

ЛІТОПИС – історичні твори XI–XVII ст. на Русі, в яких оповідання велося за роками. Розповідь про події кожного року в *літописі* зазвичай починався словосполученням "в літо" – звідси назва "літопис".

ЛІГА НАЦІЙ – перша всесвітня організація, в цілі якої входило збереження миру і розвиток міжнародного співробітництва. Формально була заснована 10 січня 1920 р. і припинила існування 18 квітня 1946 р. з утворенням ООН.

ЛІНГВІСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА – пам'ятники мови, що містять цінні відомості з історії її розвитку і мають велике значення для вивчення етнічної історії, історії культури, науки тощо.

ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ (лат. *statutum*, від *statuo* постановляю) – кодекс, складений у *Великому князівстві Литовському* в XVI ст. Діяв у колишніх областях цієї держави як збірка їхніх цивільних законів майже до середини XIX ст.

М

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО – одна з найвідоміших систем міського права. *Магдебурзьке право* склалося в XIII ст. в німецькому м. Магдебург. Юридично закріпило права і свободи городян, їх право на самоврядування.

МАГІЯ (від лат. *magia*) – обряди, пов'язані з вірою в здатність людини надприродним шляхом впливати на людей, тварин, явища природи, а також на уявних духів і богів. *Магія*, як й інші явища первісної релігії, виникла в найдавнішу епоху, коли людина була безсила в боротьбі з природою, але намагалася на неї впливати.

МАГНАТ (від лат. *magnatus* багатий, знатний) – назва великих феодалів в Західній Європі, у вузькому сенсі – родовита і багата знать у феодальній Польщі.

МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ – установа, утворена в 1722 р. для контролю центральної влади за діяльністю *гетьмана* і генеральної *козацької старшини*. Складалася із шести офіцерів російських полків, розквартированих в Україні; у цивільних справах підпорядковувалася Сенату, а у військових – головнокомандувачу вій-

ськами в *Малоросії*; територіально розташовувалася в Глухові. У 1727 р. колегія була ліквідована і відновлена влада *гетьмана*. 1764 р. Катерина II скасувала гетьманську владу і відновила *Малоросійську колегію*. Остаточна ліквідація автономії України призвела до остаточної ліквідації колегії (1768 р.).

МАЛОРОСІЯ – похідне від грецької назви "Мала Русь". Застосовувалося спочатку до церковного поділу *Галицько-Волинського князівства*. Межі цього утворення не можна назвати чіткими і постійними; у XIX ст., наприклад, як історична область Російської імперії, воно не включало *Новоросію* і Слобожанщину. Із середини XVII ст. термін вживається як офіційна назва підросійської України.

МАСОВА КУЛЬТУРА – це культура, створена професійними митцями для широкого споживання. Вона виникає у XX ст., не вимагає спеціальної освіти, доступна, не має великої художньої цінності, їй притаманний комерційний характер.

МАТРИАРХАТ (від латинського *mater*, родовий відмінок *matris* – мати і грецького *arche* – початок, влада; буквально – женовладдя) – одна з форм суспільного устрою періоду розкладання родового ладу і переходу до класового суспільства, що характеризується керівною роллю жінки в сім'ї, господарському та суспільному житті .

МЕЗОЛІТ – середній Кам'яний вік, перехід від *Палеоліту* до *Неоліту* (близько X–V тисячоліття до нашої ери). У *Мезоліті* з'явилися лук і стріли, мікролітичні знаряддя (з дрібних каменів), у полюванні широко застосовувався собака.

МЕНТАЛІТЕТ – це хід думок, сприйняття навколишнього світу, система цінностей, властиві групі людей. Представники французької "Школи Анналів" розуміли під менталітетом те, що об'єднувало короля Франції і рядового солдата. Побачити яскравий контраст між власним і чужим менталітетом можна в іншому культурному середовищі або серед представників інших народів.

МІНСЬКІ УГОДИ – документ, підписаний 5 вересня 2014 р. в Мінську, який передбачав, зокрема, припинення вогню на території Донецької та Луганської областей України. Після зриву врегулювання 11–12 лютого 2015 р. перепідписаний.

МІФОЛОГІЯ (грец. *mythos* – переказ, сказання + *logos* – слово, вчення) – сукупність міфів, оповідань про богів, героїв, демонів та ін., що відбивали фантастичність уявлень людей про світ, природу, людське буття на ранніх етапах розвитку і в ранньокласових суспільствах. Міфологія була пануючою формою світогляду в родовій громаді.

МОДЕРН – художній напрям в мистецтві, поширений в останній декаді XIX – на початку XX ст. Його відмінними особливостями є відмова від прямих ліній і кутів на користь більш природних ліній, інтерес до нових технологій.

МОДЕРНІЗАЦІЯ (від фр. *moderne* – сучасний) – прагнення держави і суспільства наблизити менш розвинені країни до лідерів. Для XIX ст. розуміється як перехід від аграрного суспільства до індустріального.

МОЗАЇКА (від лат. *musivum*, буквально – присвячене музам), зображення або візерунок, виконані з однорідних або різних за матеріалом часток (камінь, смальта, керамічні плитки та ін.), один з основних видів монументального мистецтва.

МОНАРХІЯ – форма правління, при якій верховна державна влада належить монархові (королю, князю, султану, шаху, еміру) і передається у спадок.

МОНГОЛО-ТАТАРСЬКЕ ІГО – традиційна назва васальної залежності давньоруських князівств від монголо-татарських ханів (сер. XIII – кінець XIV ст.). Встановлено в результаті навали хана Батия.

МОНОТЕЇЗМ – вчення про єдиного персоніфікованого бога. Монотейстичними релігіями є буддизм, іслам, іудаїзм, християнство.

МОСКВОФІЛИ (русофіли) – суспільно-політичний рух на Галичині, Буковині та Закарпатті. Ідеологія членів руху передбачала, що русини, корінне східнослов'янське населення прикарпатських земель, є частиною єдиного руського народу, об'єднаного не тільки з малоросами Російської імперії, але також з великоросами і білоросами загальним походженням, спадщиною *Київської Русі та православ'ям*.

Н

НАРОДОВЦІ – суспільно-політична течія ліберального спрямування серед молодшої західноукраїнської інтелігенції, яка виникла в 1860-х на Галичині, Буковині та Закарпатті. Ідеологічно *народовці* були опонентами *москвофілів*.

НАТО – Організація Північноатлантичного договору (NATO – North Atlantic Treaty Organization) – військовий союз західних і східноєвропейських держав під керівництвом США. Заснований в 1949 р., створений спочатку проти СРСР і його союзників, які на контрзахід 1955 р. утворили Варшавський договір.

НАЦИЗМ, націонал-соціалізм – форма суспільно-політичної організації, яка з'єднує крайню праву ідеологію націоналізму та расизм з капіталізмом.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ – активізація та оновлення національно-культурної і суспільно-політичного життя суспільства після періоду застою або спаду, викликаного несприятливими історичними умовами.

НЕОЛІТ – новий Кам'яний вік, епоха пізнішого Кам'яного віку, що характеризується використанням винятково кременевих, кістяних і кам'яних знарядь (зокрема виготовлених за допомогою техніки пиляння, свердління і шліфування) і, як правило, широким поширенням глиняного посуду та виробничих форм господарювання.

НЕОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ – перехід від привласнюючого способу господарювання, що панував протягом усього *Палеоліту*, до виробничого, перш за все до землеробства і тваринництва.

НОВОРОСІЯ – історична область на півдні Росії та України (2-а пол. XVIII – поч. XX ст.). Займала територію степів Північного Причорномор'я від Придністров'я до Північного Кавказу.

НОРМАНСЬКА ТЕОРІЯ – теорія виникнення держави в східних слов'ян. Норманісти вважали, що державність східним *слов'янам* принесли нормани-*варяги*. Засновниками цієї теорії були німецькі вчені, які працювали в Росії у XVIII ст.: Г. Байєр, А. Шльоцер і Г. Міллер.

НЕП – Нова економічна політика, допускала елементи *капіталізму* при збереженні командних висот економіки в руках держави. Проводилась Радянською державою з 1921 р. до кінця 20-х рр. XX ст. з метою відновлення народного господарства.

О

ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ (1941–1944 рр.) – німецько-фашистський *терор* на території, що була окупована військами Німеччини та її сателітів в ході Другої *світової війни*. Відзначався винятковою жорстокістю і звірствами стосовно населення – масовими репресіями і знищенням радянських громадян; руйнуванням і пограбуванням народного господарства, культурних цінностей.

ОЛІГАРХАТ – політичний режим, за яким влада зосереджена в руках порівняно невеликої групи громадян (капіталістів-олігархів) і служить їхнім особистим і груповим інтересам, а не інтересам всіх громадян. Олігархи можуть або бути членами уряду, або суттєво впливати на його формування і прийняття рішень у своїх інтересах.

ООН – Організація Об'єднаних Націй, міжнародна організація держав, створена з метою підтримки і зміцнення миру, безпеки та

розвитку міжнародного співробітництва. Статут *ООН* підписаний 26 червня 1945 р. У складі *ООН* 185 держав. Головні органи: Генеральна Асамблея *ООН*, Рада Безпеки *ООН*, Економічна і Соціальна рада *ООН*, Рада з опіки *ООН*, Міжнародний суд *ООН* і Секретаріат *ООН* на чолі з генеральним секретарем *ООН*. Штаб-квартира – в Нью-Йорку.

ОПРИШКИ – учасники народно-визвольної боротьби в XVI – 1-й пол. XIX ст. в Галичині, Буковині, Закарпатті. Боролися проти гніту польської *шляхти*, молдавських, угорських і австрійських поміщиків.

ОУН – Організація українських націоналістів, створена на базі УВО в січні 1929 р. у Відні. Ідеологією руху став *інтегральний націоналізм*. *Терор ОУН* був спрямований проти представників польської влади, прорадянських громадян, а також проти українців, які не підтримували ОУН. У 1940 р. розкололася на ОУН (М) і ОУН (Б).

II

ПАЛЕОЛІТ – стародавній Кам'яний вік від виникнення людини (близько 2 млн. років тому) приблизно до X-го тисячоліття до нашої ери. Поділяється на Стародавній (Нижній) *Палеоліт* – час існування найдавніших людей, і Пізній (Верхній) *Палеоліт* – час виникнення людини сучасного типу, яка користувалася оббитими кам'яними, дерев'яними, кістяними знаряддями, займалася полюванням і збиральництвом.

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ – один з видів боротьби народу за свободу; збройна боротьба, яка ведеться на території, зайнятій противником. У партизанському русі нерідко беруть участь частини регулярних військ, що діють в тилу ворога. Виявляється партизанський рух, головним чином, у формі ведення бойових дій, а також саботажу, диверсій тощо. Найбільшого розмаху рух набув у 1941–1944 рр.

ПАРТОКРАТІЯ – політичний феномен, коли партійний апарат, сформований на основі номенклатурних кадрів, створює монополію на владу в країні та концентрує всі рівні політичної влади під своїм контролем.

ПАТРИАРХАТ (від грецького *pater* – батько і *arche* – початок, влада) – форма соціальної організації, що характеризується переважною роллю чоловіків у господарстві, суспільстві і сім'ї.

ПАЦИФІКАЦІЯ – військово-поліцейські заходи польських властей проти мирного українського населення, проведені з 14 вересня

до кінця листопада 1930 р. в Східній Малопольщі, спрямовані на придушення антипольських терористичних дій і саботажу (підпалів, грабежів і нападів на польські державні установи), що здійснювалися членами УВО і ОУН.

ПЕРЕБУДОВА – термін, який увійшов у широкий вжиток із середини 80-х рр. ХХ ст. і означав курс на реформування суспільно-політичної системи в СРСР. Політика *перебудови*, розпочата частиною керівництва КПРС на чолі з М. С. Горбачовим, призвела до значних змін у житті країни та світу в цілому (*гласність*, політичний плюралізм, закінчення "Холодної війни" тощо). Наприкінці 80-х – на поч. 90-х рр. в результаті суперечливості й непослідовності в здійсненні *перебудови* відбулося загострення кризи в усіх сферах життя суспільства, що призвело до розпаду СРСР.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА (18 січня 1654, Переяславль, тепер Переяслав-Хмельницький) – збори представників українського народу, скликані гетьманом Б. Хмельницьким. *Переяславська рада* схвалила рішення про входження України до складу Московії і виробила відповідний юридичний документ.

ПІВНІЧНА ВІЙНА 1700–1721 рр. – війна Північного союзу (у складі Росії, *Речі Посполитої*, Саксонії, Данії, Ганновера та Пруссії) проти Швеції. Росія у війні боролася за вихід до Балтійського моря. Після поразки під Нарвою (1700 р.) Петро I реорганізував армію, створив Балтійський флот. У 1701–1704 рр. російські війська закріпилися на узбережжі Фінської затоки, взяли Дерпт, Нарву. У 1703 р. був заснований Санкт-Петербург. Полтавська битва 1709 р. закінчилася повним розгромом шведів і втечею Карла XII до Туреччини. Балтійський флот здобув перемоги при Гангуті (1714 р.) і Гренгаме (1720 р.). Війна завершилася переможним для Росії Ніштадтським договором 1721 р.

ПИСЬМОВІ ДЖЕРЕЛА – документи, літописи, мемуари, інші твори, що безпосередньо відображають історичний процес. Матеріалом для *письмових джерел* служить все, на чому можна писати: папір, шкіра (пергамент), папірус, дерево і деревна кора, кістка, глина, камінь, метал.

ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА – твори, що мають на меті довести невірність, безглуздість поглядів, протилежних тим, яких дотримується автор; часто вирізняються різким або завзятим тоном. Найбільш відома полеміка *православ'я з уніатством* і католицизмом в *Речі Посполитій*.

ПОЛІТЕЇЗМ – багатобожжя, віра в багатьох богів. Протилежність – *монотеїзм*.

ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ (від лат. *pars* – частина, група) – добровільна політична організація, що об'єднує найбільш активну і організовану частину суспільства з метою вираження і захисту політичних інтересів за допомогою завоювання державної влади або участі в її здійсненні.

ПОЛОНІЗАЦІЯ – запозичення або насадження польської культури, особливо польської мови в землях з непольським населенням, контрольованих Польщею або під впливом польського культурного впливу.

"ПОЛЬЩА Б" – в 20–30-і рр. ХХ ст. територія, куди входили переважно анексовані Польщею українські та білоруські землі, де-факто колонія, розвиток якої свідомо обмежувалося.

"ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ" – кольорова революція; серія протестів і політичних подій, що сталися в Україні з кінця листопада 2004 р. по січень 2005 р., які привели до влади В. Ющенко та Ю. Тимошенко, у той час як їх противник В. Янукович опинився в опозиції.

ПРАВОВА ДЕРЖАВА – держава, найважливішими ознаками якої є: панування закону в усіх сферах суспільного життя; захист прав громадян і взаємна відповідальність держави та особистості. *Правова держава* – невід'ємний елемент *демократії*, вона неможлива без побудови громадянського суспільства.

ПРАВОСЛАВ'Я – одне з трьох головних християнських віросповідань, поряд з католицизмом і протестантизмом, поширене головним чином в країнах Східної Європи, Близького Сходу і на Балканах. Склалося як східна гілка християнства після поділу Римської імперії (395 р.) і оформилося після розподілу церков (1054 р.). Управослав'ї відкидається ряд прийнятих в католицизмі догматів.

ПРАВОСЛАВНІ БРАТСТВА – добровільні об'єднання віруючих, зазвичай при парафіяльних храмах (рідше при монастирських); завданням братств були піклування про храм, просвітницька, освітня, благодійна діяльність, захист православ'я. Вони з'явилися ще в ХV ст. Їх роль посилюється в другій половині ХVІ ст. у зв'язку з дедалі сильнішим утиском православної релігії в *Речі Посполитій*.

ПРИВАТИЗАЦІЯ – процес продажу компаній, що перебувають у державній власності, приватним підприємцям. Приватизація може проводитися як з політичних, так і з економічних причин.

ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ – позначення історичного періоду переходу від ручного до машинного виробництва. У 60-х рр. ХVІІІ ст. – 10–20-х рр. ХІХ ст. промисловий переворот стався

у Великобританії. Потім до кін. XIX ст. в різний час на шлях промислового перевороту вступили США, Франція, Німеччина, Італія, Японія. В Україні початок промислового перевороту відноситься до I пол. XIX ст., завершення – до кін. 70-х – поч. 80-х рр. XIX ст.

ПРОСВІТНИЦТВО – ідейна течія епохи переходу від *феодалізму* до *капіталізму*, в основі якої лежали раціоналізм та вільнодумство. З ним пов'язано розвиток наукової, філософської і суспільної думки. Ця течія охопила практично всі країни Європи. Навіть абсолютизм – нічим не обмежена влада монархів, – поступаючись потребам часу, ставав освіченим. *Просвітництво*, що зародилося в Англії, набирає чинності у Франції XVIII ст.

П'ЯТИРІЧКА – п'ятирічний план розвитку народного господарства в СРСР.

Р

РАДЯНСЬКА ВЛАДА – повновладдя трудящих міста і села через Ради, що були органами державної влади в радянських республіках.

РЕАЛІЗМ (від піздньолат. *realis* – речовий, дійсний) в мистецтві – правдиве, об'єктивне відображення дійсності специфічними засобами, притаманними тому чи іншому виду художньої творчості. У ході розвитку мистецтва *реалізм* набуває конкретних форм (наприклад, просвітницький *реалізм*, критичний *реалізм*, *соціалістичний реалізм*).

РЕВОЛЮЦІЯ – повалення існуючого ладу, пов'язане з переходом державної влади від одного керівництва до іншого і здатне спричинити за собою радикальну перебудову суспільних та економічних відносин.

"**РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ**" – кольорова революція; демонстрації та мітинги в Україні, які почалися в ніч на 21 листопада 2013 року з публічних протестів з вимогами тіснішої європейської інтеграції. Призвела до повалення та втечі президента В. Януковича.

РЕЄСТРОВІ КОЗАКИ – частина українських *козаків*, у XVI – першій половині XVII ст. прийнята на службу польським королем і внесена до особливого списку – реєстру. У 1572 р. король *Речі Посполитої* Сигізмунд II Август видав універсал про створення війська реєстрових *козаків* для охорони кордону біля дніпровських порогів.

РЕНЕСАНС (від франц. *renaissance* – відродження) – епоха відродження класичної давнини в XIII–XVII ст., виникнення світовідчуття, яке розглядалося як родинне світовідчуттям античності і як протилежне середньовічному ставленню до життя з його відмовою

- від світу, який здавався гріховним. Основним ідейним змістом епохи Відродження (*Ренесансу*) став *гуманізм*.
- РЕПРЕСІЇ – каральні заходи, що застосовуються державними органами для захисту існуючої системи.
- РЕФЕРЕНДУМ (від лат. *referendum* – те, що повинно бути повідомлено) – форма безпосередньої *демократії*, остаточне вирішення питань державного, регіонального або місцевого значення шляхом голосування громадян, які проживають на відповідній території. Поряд з вільними виборами, *референдум* є вищим безпосереднім вираженням влади народу.
- РЕЧОВІ ДЖЕРЕЛА – це знаряддя виробництва та створені за їхньою допомогою матеріальні блага: споруди, зброя, прикраси, посуд, твори мистецтва. Це все, що є матеріальним результатом трудової діяльності людини і несе інформацію про минуле.
- РІЧ ПОСПОЛИТА (польськ. *rzeczpospolita* – республіка), традиційна назва польської держави, являла собою станову *монархію* на чолі з обраним сеймом королем. З моменту укладення Люблінської *унії* 1569 року і до 1795 року *Річ Посполита* була офіційним найменуванням об'єднаної польсько-литовської держави.
- РОКОКО – стиль, який отримав розвиток в європейських пластичних мистецтвах першої половини XVIII ст. Виник у Франції в період кризи абсолютизму, відбивши властиві аристократії гедоністичні настрої, тягіння до втечі від дійсності в ілюзорний і ідилічний світ театральної гри. В архітектурі вплинув головним чином на характер декору, що придбав манірно-витончений і ускладнений вид.
- РОМАНТИЗМ – ідейний і художній рух у європейській і американській культурі кінця XVIII – першої половини XIX ст. Зародився як реакція на раціоналізм і механіцизм естетики *класицизму* і філософії *Просвітництва*. Це поняття асоціюється з вільним та ідеалістичним характером вираження почуттів та індивідуальності у ставленні до них. *Романтизм* тим не менш є вельми невизначеним терміном.
- "РУІНА" – народна назва періоду соціальних конфліктів, іноземних інтервенцій, розграбування, руйнування і спустошення України після смерті Б. Хмельницького і до приходу до влади І. Мазепи.
- РУСИФІКАЦІЯ – форма культурної *асиміляції*, у ході якої неросійські спільноти відмовляються від своєї *культури* і мови на користь російських аналогів.
- РИНКОВА ЕКОНОМІКА – форма економічної організації, при якій координація дій здійснюється на основі взаємодії на вільному ринку приватних виробників та індивідуальних споживачів.

С

- САМОДЕРЖАВСТВО** – монархічна форма правління в Росії, коли носій верховної влади (цар, імператор) володів верховними правами в законодавчій, адміністративній та судовій сфері.
- САРМАТИ** (лат. *sarmatae*) – об'єднання кочових ірановних скотарських племен (алани, роксолани, язиги та ін.). У VI–IV ст. до н. е. жили на території від р. Тобол до р. Волги. У III ст. до н. е. витіснили з Північного Причорномор'я скіфів. У III ст. н. е. були розгромлені готами.
- СВІТОВА ВІЙНА** – протиборство коаліцій (спілок, блоків) держав, що охоплює більшу частину країн світу.
- СЕНТИМЕНТАЛІЗМ** – напрям у мистецтві, для якого характерний підвищений інтерес до духовного життя "простої і природної людини", увага до людських почуттів.
- СЕНЬЙОРАТ** (від лат. *senior* – старший) – система спадкового права, що охороняє цілісність нерухомого майна; за *сеньйоратом* спадок цілком переходить до старшого в роді (на відміну від майората, за яким успадковує старший син в сім'ї).
- СЕПАРАТИЗМ** (від лат. *separatus* – окремих) – прагнення до відокремлення, відособлення; рух за відділення частини держави і створення нового державного утворення або за надання частині країни автономії.
- СИМВОЛІЗМ** – напрям в європейському мистецтві 1870–1910-х рр., зосереджений переважно на вираженні за допомогою символу інтуїтивно осягаємих сутностей та ідей, неясних, часто витончених почуттів та відчуттів. Основним настроєм символістів був песимізм, навіть відчай.
- СИНКРЕТИЗМ** – нерозчленованість різних видів культурного творчості, яка властива на ранніх стадіях його розвитку, єдність матеріального та духовного чинників у житті первісного суспільства.
- СКІФИ** (грец. *skythai*) – загальна назва населення Північного Причорномор'я в VII–III ст. до н. е., що складалося з родинних племен північноіранської мовної групи індоєвропейської сім'ї. Серед художніх виробів, виявлених в похованнях скіфів, найбільш цікаві предмети декоровані в *звіриному стилі*.
- СКЛАВИНИ** – застосоване візантійськими письменниками у VI ст. найменування західнослов'янських племен.
- СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА**, або Слобожанщина – історико-географічний край у східній частині України, територія якого перекривається приблизно з територією п'яти Слобідських козацьких полків XVII–XVIII ст., автономних формацій у межах Московсько-

го царства, а згодом Російської імперії. Історичний центр – м. Харків.

СЛОВ'ЯНИ – найбільша в Європі група народів, об'єднана близькістю мов і спільністю походження. Найбільші слов'янські етнічні групи – росіяни, поляки та українці. Сучасні слов'янські народи поділяються на східнослов'янські (росіяни, українці та білоруси), західнослов'янські (зокрема поляки, чехи, словаки) та південнослов'янські (зокрема болгари, словенці, серби, хорвати).

СОЦІАЛІЗМ – політична та економічна теорія або система соціальної організації, заснована на колективній чи державній власності на засоби виробництва, розподілу і обміну. Подібно *капіталізму*, має багато різних форм і є особою концепцією, що постійно розвивається.

СОЦІАЛІСТИЧНИЙ РЕАЛІЗМ – одна з форм *реалізму*; філософський метод художньої творчості, який використовувався в мистецтві СРСР, впроваджувався як художня творчість за допомогою державної політики і відповідав викликам побудови *соціалізму*.

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік (існував з 30 грудня 1922 р. по 12 грудня 1991 г.).

СУВЕРЕНІТЕТ (французьке *souverainete* – верховна влада) – незалежність держави в зовнішніх і верховенство у внутрішніх справах.

СУПРЕМАТИЗМ – напрям *авангарду*, заснований в першій половині 1910-х рр. Казимиром Малевичем. *Супрематизм* виражається в комбінації простих кольорових геометричних форм.

СЮЗЕРЕН – в епоху *феодалізму* великий землевласник, який був государем відносно залежних від нього *васалів*.

Т

ТЕРОР (тероризм) (латинське *terror* – страх, жах) – насильницькі дії (переслідування, руйнування, захоплення заручників, вбивства тощо з метою залякування, придушення політичних супротивників, конкурентів, нав'язування певної лінії поведінки).

ТИМЧАСОВИЙ УРЯД – вищий орган влади в Росії з 2 березня по 25 жовтня 1917 р. Виник в дні Лютневої *революції* у ході переговорів членів Тимчасового комітету Державної думи і Виконавчого комітету Петроградської Ради.

ТОТАЛІТАРИЗМ (від піздньолат. *totalitas* – цілісність, повнота) – форма суспільного устрою, що характеризується повним (тотальним) контролем держави і правлячої партії над усіма сторонами життя суспільства.

ТОТЕМІЗМ (мовою індіанців "оджибве" від – *отем* – його рід), комплекс вірувань, міфів, обрядів та звичаїв родоплемінного суспільства, пов'язаних з уявленням про надприродну спорідненість між певними групами людей і так званими тотемами – видами тварин і рослин (рідше – явищами природи і неживими предметами).

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА (*культура* Трипілля–Кукутені, названа по місцях перших знахідок) – археологічна *культура* епохи *Енеоліту*, поширена в IV–III тис. до н. е. між Східним Прикарпаттям і Середнім Подніпров'ям; на території Румунії називається *культурою* Кукутені. Першовідкривачами вважаються Т. Бурада в Румунії та В. Хвойка в Російській імперії. У період розквіту населення окремих трипільських протоміст досягало 15 тис. осіб. Трипільці вважаються першими землеробами на території сучасної України, а також відомі багато орнаментованим посудом.

У

УВО – Українська Військова Організація. Заснована українськими націоналістами в серпні 1920 року у відповідь на польський *терор*. Її лідером став Є. Коновалець. Головним методом боротьби цієї організації також був *терор*. Метою її було національне визволення українських земель і встановлення ультранаціоналістичного режиму.

УКРАЇНІЗАЦІЯ – впровадження української культури і мови в різні сфери життя, українізація апарату, школи, армії тощо. Українізація 1920–1930-х рр. була складовим елементом загальносоюзної кампанії коренізації.

УНІАТСЬКА ЦЕРКВА (греко-католицька) – християнське об'єднання, створене Брестською *унією* 1596 р. Підпорядковувалася Папі Римському, визнавала основні догмати католицької церкви при збереженні православних обрядів.

УНІВЕРСАЛИ – акти вищої влади *Речі Посполитої* та України, які мають загальний характер маніфесту. Перші *універсали* стали видавати польські королі. З XVII ст. козацькі *гетьмани* називали *універсалами* свої грамоти до українського народу. Термін відродився в 1917–1918 рр., коли його стала використовувати *Центральна рада* в своїх маніфестах.

УНІЯ (від латинського *unio* – єдність, об'єднання) – 1) форма об'єднання монархічних держав під короною одного *сюзерена* (наприклад, унія Великобританії і Ганновера в 1714–1837 рр., Унія Швеції і Норвегії в 1814–1905 рр., Люблінська *унія* Литви і Польщі (1569 р.); 2) об'єднання католицької і *православної* церков (*див. Уніатська церква*).

УПА – Українська Повстанська Армія, озброєні загони українських націоналістів. Перші загони УПА, так звану Поліську Січ, організував у серпні 1941 р. Т. Бульба-Боровець. Після виконання завдання зі знищення залишків радянських військ на окупованій території була розпущена. У 1942 р відновила активну діяльність проти радянських партизан і поляків на Поліссі та Волині під новою назвою – УПА. Збройні формування ОУН (Б) також прийняли назву УПА і придушили опір конкурентів. Ветерани УПА офіційним часом створення її вважають 14 жовтня 1942 року. Після 1945 р. залишки УПА до початку 1950-х рр. діяли підпільно.

Ф

ФЕОДАЛІЗМ – соціально-економічна формація, в основі якої лежить власність феодала на засоби виробництва (головним чином, землю) і неповна його власність на виробників-селян. Селяни перебувають в юридичній залежності від землевласників, які були в своїх землях правителями, співпідлеглими один одному, з монархом на чолі.

ФЕОДАЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ – період ослаблення центральної влади в феодальних державах внаслідок децентралізації, зумовленої економічним і політичним посиленням великих феодалів. Дрібні територіальні утворення вели практично незалежне існування, панівним у них було натуральне господарство.

ФЕТИШИЗМ – релігійне поклоніння матеріальним предметам – фетишам, яким приписуються надприродні властивості. У світових релігіях *фетишизм* зберігається в шануванні мощів та ікон (християнство), священних "ступ" (буддизм), святих місць, "чорного каменю" у мусульман тощо.

ФОЛЬКЛОР (англ. *folklore* – народне знання, народна мудрість) – усна народна творчість, сукупність різних видів і форм масової усної художньої творчості одного або кількох народів.

ФРЕСКА (від італ. *fresco*, буквально – свіжий) – техніка живопису фарбами по свіжій, сирій штукатурці, яка при висиханні утворює найтоншу прозору плівку, що закріплює фарби і робить фреску довговічною; фрескою називають також твір, виконаний в цій техніці.

ФУТУРИЗМ – течія *авангарду* в літературі та мистецтві, що з'явилася на початку ХХ ст. і виступала з позицій формалізму, сприяла культурі індивідуалізму і відкидала традиційні лінгвістичні, поетичні та художні стандарти.

Х

ХЛОПОМАНИ (від польск. *chłop* – селянин, мужик) – назва молодих вихідців з польських або спольщених шляхетських родин на Правобережній Україні XIX ст., які в силу своїх народницьких переконань відмовлялися від соціальної і культурної солідарності зі своїм станом і прагнули зблизитися з місцевим селянством. З польського боку термін мав зневажливий відтінок.

"ХОЛОДНА ВІЙНА" – термін, що позначає стан військово-політичної конфронтації держав (США і СРСР) і груп держав (НАТО і Варшавського блоку), за якої ведеться гонка озброєнь, застосовуються економічні заходи тиску (ембарго, блокада економічна тощо, здійснюється організація військово-стратегічних плацдармів і баз. "Холодна війна" виникла незабаром після Другої світової війни. В основному закінчилася в другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр., головним чином, у зв'язку з перетвореннями в багатьох країнах колишньої соціалістичної системи.

ХРОНОЛОГІЯ (від грец. *хронос* – час; *логос* – вчення) – 1) спеціальна історична дисципліна, що встановлює дати історичних подій і документів; 2) послідовність історичних подій у часі.

Ц

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА – орган державної влади в Україні (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Голова – М. С. Грушевський. Виконавчий орган – *Генеральний секретаріат*.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (від лат. *civilis* – цивільний, державний) – культура, яка досягає певного рівня розвитку. Вона характеризується наявністю писемності, *політеїзму* і *монотеїзму*, філософських систем, виникненням соціальної диференціації суспільства і виникненням держави, появою міст, наявністю порівняно високого ступеня поділу суспільної праці.

Ч

ЧЕТВЕРНИЙ СОЮЗ – назва блоку Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини і Болгарії, що протистояв в Першу світову війну країнам *Антанти*.

ЧУМАКИ – в XVI-XIX ст. українські візники солі, риби тощо головним чином з Півдня. Через загрозу нападу кримських татар до кінця XVIII ст. чумаки їздили озброєними обозами в сто і більше возів на чолі з виборним отаманом. У зв'язку з розвитком залізничного та водного транспорту до 1870–1880-х рр. чумацтво припинило існування.

III

ШІСТДЕСЯТНИКИ – покоління радянської інтелігенції, яке сформувалося після XX з'їзду КПРС в основному в 1960-і рр. (звідси назва) і яке вимагало демократичних перетворень. В умовах "застою" зросло захоплення "шістдесятників" досягненнями країн Заходу, частина впливових шістдесятників стала переходити на позиції західництва і лібералізму. Частина *шістдесятників* взяла участь у дисидентському русі.

ШЛЯХТА – дворянство феодальної Польщі. Шляхетський стан був досить численним, в деяких районах країни представники *шляхти* досягали 20 % населення. Шляхтичі традиційно володіли важливими правами та привілеями.

ДОМЕТРИЧНА СИСТЕМА МІР ТА ВАГІВ¹

Назва	Співвідношення з СІ	Пояснення
Основні міри довжини та відстані		
Вершок	≈4,45 см	спочатку дорівнювала довжині основної фаланги вказівного пальця
П'ядь	≈17,8 см (4 <i>вершки</i>)	максимальна відстань від великого до вказівного пальця
Лікоть	≈35,6 см (2 <i>п'яді</i>)	відстань від кінця витягнутого середнього пальця руки до ліктьового згину
Аршин	≈0,71 м (2 <i>ліктіа</i> , 4 <i>п'яді</i> , 16 <i>вершків</i>)	інша назва – крок
Сажень	2,13 м (3 <i>аршини</i> , 12 <i>п'ядей</i> , 48 <i>вершків</i>)	відстань від кінця пальців однієї руки до кінця пальців іншої; обидві руки при цьому розташовані горизонтально
Косий сажень	2,48 м	відстань від кінчиків пальців витягнутої вгору руки до пальців протилежної їй ноги
Верста	1,06 км (≈500 <i>саженів</i>)	<i>верстами</i> також називалися високі верстові стовпи на дорогах, звідси " <i>верста коломенська</i> " – про дуже високу людину
Дюйм	25,4 мм	вважається, що англійський дюйм спочатку був визначений як ширина великого пальця
Основні міри площі		
Квадратний сажень	4,55 кв. м (9 кв. <i>аршинів</i>)	ця лінійна одиниця, вживана для виміру площі
Десятинна	1,092 га (2400 <i>квадратних саженів</i>)	після <i>революції</i> 1917 р. для переведення гектара в <i>десятину</i> використовували співвідношення 11/12
Основні міри ваги		
Фунт	410 г (32 <i>лота</i> , 96 <i>золотників</i>)	в різних країнах Європи в різні часи фунт мав різні стандарти
Пуд	16,4 кг (40 <i>фунтів</i>)	використовується в гирьовому спорті
Золотник	1/96 <i>фунта</i> близько 4,266 г.	стара одиниця ваги
Унція	≈30 г	використовувалася аптекарями
Основні міри об'єму		
Чверть	≈ 3, 075 л.	<i>¼ відра</i>
Шкалик	0,06 л	застосовувалася переважно для вимірювання кількості вина і горілки в шинках

¹ Використовувалось до 1925 р.

Назва	Співвідношення з СІ	Пояснення
Чарка	0,12 л (2 <i>шкалика</i>)	міра для міцних напоїв
Штоф	1,23 л	в Україні – кварта
Відро	12,3 л (10 <i>штофіє</i>)	дорівнювало 16 винним пляшкам
Бочка	492 л (40 <i>відер</i> , 400 <i>штофіє</i>)	застосовували в торгівлі з іноземцями, яким заборонялося вести роздрібну торгівлю вином
Основні рахункові міри		
Дюжина	12 од.	не плутати з " <i>чортовою дюжиною</i> " – 13 од
Сорок	40 од.	наприклад, "п'ять сороков шкурок" означає 200 од
Гросс	144 од. (12 <i>дюжин</i>)	застосовувалася при рахунку дрібних галантерейних та канцелярських предметів
Маса	1728 одиниць (12 <i>гроссов</i> , 144 <i>дюжини</i>)	в сучасній українській мові збереглося у вигляді багатьох виразів, де маса використовується в значенні "дуже багато": "маса справ", "маса людей", "маса питань" тощо

Навчальне видання

**Тлумачний словник-довідник
історико-культурологічної термінології
для підготовки вітчизняних студентів
до семінарських занять**

Упорядники Чернуха Олександр Васильович,
Альков Володимир Андрійович,
Робак Ігор Юрійович,

Відповідальний за випуск І. Ю. Робак

Редактор Е. Є. Депрінда
Коректор С. В. Рубцова
Комп'ютерна верстка О. Ю. Лавриненко

Формат А5. Ум. друк. арк. 2,0. Зам. № 19-33872.

**Редакційно-видавничий відділ
ХНМУ, пр. Науки, 4, м. Харків, 61022
izdatknmurio@gmail.com**

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавництв, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серії ДК № 3242 від 18.07.2008 р.